

การวิจัยทางการศึกษาเชิงพุทธ

Buddhist Educational Research

รศ.ดร.เมธาวี อุดมธรรมานูภาพ, ผศ.ดร.เริงชัย หมื่นชนะ
Assoc.Prof.Dr.Methavee Udomdhammanuphap, Asst.Prof.Dr.Rerngchai Muenchana
โปรแกรมวิชาจิตวิทยา คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต
ภาควิชาจิตวิทยา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

การวิจัยทางการศึกษาเชิงพุทธ เป็นการเสนอวิธีการวิจัยขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งมีวัตถุประสงค์อยู่ที่พระโพธิญาณโดยที่พระองค์ทรงตั้งสมมติฐาน ๓ ประการดังนี้คือ สมมติฐานประการที่ ๑ “เราเป็นผู้เลิศในโลก เราเป็นใหญ่และประเสริฐที่สุดในโลก การเกิดเราเป็นครั้งสุดท้าย การเกิดต่อไปไม่มีอีกแล้ว” สมมติฐานนี้ทรงเปล่งออกมาหลังจากประสูติจากพระครรภ์ของพระนางสิริมหามายา ณ ลุมพินีวัน สมมติฐานประการที่ ๒ “การสละโลกออกไปสู่ที่สงบอย่างสมณะนั้น จะทำให้พระองค์ได้รับความสุขสงบ (พระโพธิญาณ)” สมมติฐานนี้ ทรงตั้งขึ้นหลังจากได้ทอดพระเนตร คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ สมมติฐานประการที่ ๓ คือ “การบำเพ็ญเพียรทางจิตยี่มัชฌิมาปฏิบัติเป็นข้อปฏิบัติ จะเป็นหนทางทางนำไปสู่การพ้นทุกข์” สมมติฐานนี้ ทรงตั้งขึ้นหลังจากได้ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาว่าไม่ใช่ทางตรัสรู้พระโพธิญาณ ไม่ใช่หนทางที่จะนำไปสู่การพ้นทุกข์ วิธีการวิจัยของพระพุทธองค์นั้นเป็นการวิจัยเชิงทดลอง มีเครื่องมือคือการสังเกต และวัดผลหลังการทดลองด้วยพระองค์เอง ผลการวิจัยทางการศึกษาเชิงพุทธพบว่า

๑. สรรพสิ่งทั้งหลายที่มีชีวิต มีศักยภาพแตกต่างกันออกไป ขึ้นอยู่กับการกระทำ (กรรม) และศักยภาพนี้เป็นจุดเริ่มต้นทางการศึกษาทางพระพุทธศาสนา สิ่งมีชีวิตสามารถพัฒนาศักยภาพของตนได้จนถึงพระโพธิญาณ

๒. สรรพสิ่งทั้งหลายที่มีชีวิตสามารถพัฒนาได้ด้วยการพัฒนาแบบองค์รวม ๓ ประการคือ ด้านความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ด้านจิตใจ และด้านปัญญา เข้าด้วยกัน

๓. สรรพสิ่งทั้งหลายที่มีชีวิตสามารถพัฒนาด้วยการศึกษาเชิงพุทธ (สิกขา) ๓ ประการ คือ สील (อธิศีลสิกขา) ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกหัดความประพฤติ สมาธิ (อธิจิตตสิกขา) ข้อปฏิบัติสำหรับอบรมจิต ปัญญา และปัญญา (อธิปัญญาสิกขา) ข้อปฏิบัติสำหรับอบรมความรู้

๔. สรรพสิ่งที่มีชีวิตสามารถบูรณาการศักยภาพเพื่อเข้าถึงพระโพธิญาณด้วยการบูรณาการศีล
กับความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม สมานกับจิตใจ และปัญญากับความรู้อัจฉริยะ

คำสำคัญ : พระโพธิญาณ, สิริมหามายา, ทุกรกิริยา, ศักยภาพ, การพัฒนาแบบองค์รวม,
การบูรณาการ

Abstract

Buddhist Educational Research is the attempt to present research methodology of the Lord Buddha. The objective of this research is Bothiñña (Enlightenment) by setting up three hypotheses namely: hypothesis 1. “I am the excellent one in the world, I am the big and the precious one in the world, my birth is the final birth, in the next future my birth is not started again.” This hypothesis is set up by the Lord Buddha when he was born from princess Sirimahāmāyā at Lumpinīvana. Hypothesis 2. “To renounce the world as the monk will make him getting peacefulness.” This hypothesis is set up by the Lord Buddha when he saw an old person, a sick person, a dead person and a monk. Hypothesis 3. “Spiritual diligence with practice according to the Middle Way is the way leading to overcome suffering.” This hypothesis is set up after performing Dukkarakiriya (self-modification). He realized that Dukkarakiriya is not the way of Bothiñña, is not the way leading to overcome suffering. Research methodology of the Lord Buddha is an experimental research with observational instrument and measurement after experiment by himself. The results of research were as follows:

1. All animals are difference in capacities which depend on Kamma (volitional action) and these capacities are the beginning point of Buddhist education. All animals can start to develop themselves until Bothiñña.

2. All animals can start to develop the capacities with three wholistic developments namely : relations with environment, spirit and true knowledge.

3. All animals can start to develop the capacities with three Buddhist educations namely: Sila (Adhisīlasikkhā) Training in higher morality, Smathi (Adhicitta-Sikkhā): Training in higher mentality and Pañña (Adhipañña-Sikkhā): Training in higher wisdom.

4. All animals can start to develop the capacities to occupy Bothiñāṇa with integration between Sīla and relations with environment, Samādhi and spirit and Paññā and true knowledge.

Keywords : Bothiñāṇa, Sirimahāmāyā, Dukkharakiriya, Capacity,
The wholistic development, Integration

บทนำ

การวิจัยทางการศึกษาเชิงพุทธนี้ เป็นหัวข้อหนึ่งในหมวดวิชาบังคับ หน่วยกิต หลักสูตรแบบ ๒.๑ (๓)(๓-๐-๖) ชื่อวิชาว่า แนวคิดและทฤษฎีทางการศึกษาในพระไตรปิฎกเชิงบูรณาการ รหัส ๘๐๖ ๒๑๓ มีคำอธิบายรายวิชาว่า ศึกษาแนวคิดและทฤษฎีทางการศึกษาจากพระไตรปิฎก เพื่อบูรณาการกับการบริหารงานบุคคล การบริหารงานวิชาการ การบริหารสภาพแวดล้อม และการวิจัยทางการศึกษาเชิงพุทธ จุดมุ่งหมายของการวิจัยทางการศึกษาเชิงพุทธนี้ เพื่อให้ผลิตปริญญาเอก ที่เรียนวิชาพุทธบริหารการศึกษา ได้นำเอาหลักคำสอนเกี่ยวกับการศึกษาทางพระพุทธศาสนามาวิจัย เพื่อที่จะให้คำสอนนั้นๆ มีความตรงเชื่อถือได้ก่อนที่จะนำข้อธรรมนั้นๆ ไปประพฤติปฏิบัติหรือนำเอาไปใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างเหมาะสมกับสภาพการณ์นั้นๆ หรือเป็นแนวคิดในการศึกษาวิจัยต่อไป ผู้เขียนขอเสนอในรายละเอียดต่อไปนี้

อินเดีย : จุดเริ่มต้นของพระพุทธศาสนา

อินเดียเป็นประเทศที่อาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล ประชากรมีจำนวนพันกว่าล้านมากเป็นอันดับสองรองมาจากสาธารณรัฐประชาชนจีน มีลัทธิศาสนาและความเชื่อมากมาย อากาศในแต่ละภาคไม่เหมือนกัน ร้อนที่สุด หนาวที่สุด จะหาความสมดุลยากมาก ย้อนไปเมื่อ ๑๕๐๐-๑๒๐๐ B.C. (๙๐๐-๖๐๐ ปี ก่อน พ.ศ.)^๑ ชนเผ่าอารยันได้มาจากที่ราบสูงอิหร่านหรือเปอร์เซีย เข้ามาตั้งถิ่นอยู่ในปัญจาบ ได้ขับไล่พวกมิลักกะให้ถอยล่นไปทางทิศใต้ของอินเดีย พวกอารยันได้แบ่งประชาชนออกเป็น ๔ พวกคือ กษัตริย์ หน้าที่ในการรบและการปกครอง พรหมณ์ หน้าที่ในการศึกษาคัมภีร์และประกอบพิธีกรรมทางศาสนา แพทย์ หน้าที่ในการค้าขายและในการทำงานสุทรมิหน้าที่เป็นกรรมกร พวกอารยันได้ยึดพื้นที่ตามลุ่มแม่น้ำคงคา ยมุนา และสินธุ และปกครองอินเดียเรื่อยมา

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), กาลานุกรม, (นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน, ๒๕๕๒), หน้า ๓.

เมื่อ ๘๐ ปี ก่อน พ.ศ. (=๖๒๓ B.C.)^๒ เจ้าชายสิทธัตถะ พระโอรสพระเจ้าสุทโธทนะ และพระนางสิริมหามายา แห่งแคว้นศากยะ ประสูติที่ลุมพินีวัน ระหว่างกรุงบิลพัสต์ กับเมืองเทวทหะ เมื่อวันศุกร์ เพ็ญเดือนวิสาขะ ปีกจอ ก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี หลังประสูติ ๗ วันพระพุทธรูปมารดาสวรรคตและดับขันธปรินิพพานเมื่อพระชนมายุได้ ๘๐ ปี ตลอดระยะเวลาพระชนมายุ สามารถแบ่งออกเป็น ๑๐ ช่วงดังนี้

๑. เสด็จอยู่ในพระครรภ์ ๑๐ เดือนบริบูรณ์
๒. ดำรงฆราวาสก่อนมีพระชายา ๑๖ ปี
๓. อภิเษกสมรสเมื่อพระชนมายุ ๑๖ ปี
๔. ดำรงชีวิตอภิเษกสมรสอยู่ ๑๓ ปี
๕. รวมดำรงฆราวาส ๒๙ ปี จึงทรงบรรพชา
๖. บรรพชาและแสวงหาโมกขธรรมอยู่ ๖ ปี (พระชนมายุ ๒๙-๓๕ ปี)
๗. ตรัสรู้เมื่อพระชนมายุ ๓๕ ปี
๘. ทรงบำเพ็ญพุทธกิจอยู่ ๔๕ ปี (ตั้งแต่พระชนมายุ ๓๕ ปี-๘๐ ปี)
๙. รวมทรงบรรพชาอยู่ ๕๑ ปี
๑๐. เสด็จดับขันธปรินิพพานพระชนมายุ ๘๐ ปี^๓

อินเดียในสมัยของพระพุทธองค์นั้น ประกอบด้วยศาสนาใหญ่ ๓ ศาสนา คือ ๑. ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ๒. ศาสนาเชน และ ๓. ศาสนาพุทธ ซึ่งมีความเชื่อแตกต่างกัน ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู นับถือพระเจ้า เชื่อว่าพระเจ้าเป็นผู้สร้างโลก มนุษย์ สัตว์ และวัตถุธาตุทุกชนิดมาจากพระพรหมผู้เป็นเจ้า สอนให้มีการถือชั้นวรรณะ ศาสนาพุทธ ไม่เชื่อพระเจ้าเป็นผู้สร้างโลก โลกปรากฏขึ้นตามธรรมชาติ กรรมเป็นผู้สร้างสรรพสัตว์ และทำให้แตกต่างกัน ปฏิเสธการนับถือชั้นวรรณะ ให้เสรีภาพแก่ผู้นับถือศาสนาเชน สอนไม่ให้มีการนับถือชั้นวรรณะ แต่ถือการทรมานอย่างยั้งยวด ผืนต่อธรรมชาติ จนถึงเขตแห่งการหลุดพ้น มีกำหนดระยะเวลา ๑๒ ปี

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

^๓ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๖๔-๓๗๔/๔๔๙-๔๕๙; อง.ทุก.อ.(บาลี) ๒/๓๗/๓๔-๓๕, ขุ.พุทธ.อ.(บาลี) ๑/-/๕; พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๙๙.

วิธีวิจัยของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้านั้น ใช้วิธีการวิจัยเชิงทดลอง (Experimental Research) โดยใช้พระองค์เองเป็นเครื่องมือในการทดลอง เพื่อสร้างบารมี (คุณความดี) ให้กับพระองค์ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระพุทธองค์ได้ประพฤติกฎปฏิบัติบำเพ็ญบารมีมา ๕๐๐ ชาติ โดยในแต่ละชาติจะบำเพ็ญไม่ซ้ำกัน หรือแม้กระทั่ง ๑๐ ชาติที่พระองค์ทรงทดลองอย่างยิ่งยวดก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ ในชาติที่เสวยชาติเป็น พระเทมีย์ (บำเพ็ญเนกขัมมบารมี) พระมหาชนก (บำเพ็ญวิริยบารมี) สุวรรณสาม (บำเพ็ญเมตตาบารมี) พระเนมิราช (บำเพ็ญอุชิฐานบารมี) มโหสถบัณฑิต (บำเพ็ญปัญญาบารมี) พระภริทัต (บำเพ็ญศีลบารมี) พระจันทกุมาร (บำเพ็ญขันติบารมี) พระนารทกัสสปะ (บำเพ็ญอุเบกขาบารมี) วิฑูรบัณฑิต (บำเพ็ญสัจจบารมี) และพระเวสสันดร (บำเพ็ญทานบารมี) จากการที่พระองค์ทรงบำเพ็ญบารมีนั้น พระองค์ทรงมี/ตั้งวัตถุประสงค์โดยเปล่งพระวาจาบุพนิมิตแห่งพระโพธิญาณว่า

“อโคโหสมิ โลกสส, เสฏโฐหมสมิ โลกสส, เสฏโฐหมสมิ โลกสส อยมนติมา ชาติ : นตถิทานิ ปุนพุกโว”^๔ เราเป็นผู้เลิศในโลก เราเป็นผู้เจริญที่สุดในโลก เราเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในโลก การเกิดของเราในครั้งนี้เป็นครั้งสุดท้าย การเกิดต่อไปไม่มีอีกแล้ว

พระวาจาที่พระองค์ทรงเปล่งออกมานั้น เป็นพระวาจาที่พระองค์ทรงเปล่งออกมาหลังจากที่พระองค์ประสูติออกจากพระครรภ์ของพระนางสิริมหามายา ณ ลุมพินีวัน ซึ่งอยู่ระหว่างกรุงกบิลพัสดุ์กับกรุงเทวทหะ ณ วันพุธขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีกอ เวลาสายใกล้เที่ยง

สมมติฐานของการวิจัย

จากวัตถุประสงค์ดังกล่าว ตลอดระยะเวลา ๒๙ ปีที่พระองค์ดำรงเพศเป็นฆราวาส พระโพธิญาณ ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์ที่พระองค์ทรงตั้งไว้นั้น มิได้จางหายจากพระหทัยของพระองค์เลย อยู่มาวันหนึ่ง พระองค์มีพระประสงค์จะเสด็จทอดพระเนตรโลกภายนอกพระราชวัง จึงทรงขออนุญาตจากพระราชบิดา เมื่อออกไปภายนอกพระราชวัง ณ ที่แห่งหนึ่ง ทรงทอดพระเนตรเห็น คนแก่ คนเจ็บ และคนตาย ซึ่งพระองค์ไม่เคยเห็นมาก่อน จึงตรัสถาม ฉันทนะว่า “ฉันทนะ ทุกคนจะต้องเป็นเช่นนี้ด้วยกันทั้งนั้นหรือ”

ฉันทนะ “ทุลกระหม่อม ทุกคนจะต้องเป็นเช่นนี้เหมือนกันหมด”

เจ้าชายสิทธัตถะ “ทุกคนเชี่ยวชาญหรือ ฉันทนะ เธอด้วย ฉันด้วย พ่อแม่ ชายาของฉันด้วย จะต้องเป็นอย่างนี้หรือ”

^๔ ที.ม.(บาลี) ๑๐/๓๑/๑๓.

ฉันนะ “ทูลกระหม่อม ทุกคน เมื่อนานเข้าจะต้องเป็นเช่นนี้ ไม่มียกเว้นเลย”
ทรงระลึกถึงพระองค์ว่า จะต้องเป็นอย่างนั้นบ้าง จึงทรงตั้งสมมติฐานในใจว่า
“จะต้องมีอุปบายแก้ทุกข์ทั้งสามได้บ้าง”

ต่อมาได้พบ สมณะ พระองค์ทรงสนพระทัยในสมณะที่ได้ทอดพระเนตรเห็น จึงทรงตั้งสมมติฐาน
อีกว่า

“การสละโลกออกไปอยู่ที่สงบอย่างสมณะนั้น จะทำให้พระองค์ได้รับความสุขสงบ (พระโพธิญาณ)”
พระองค์ได้ตัดสินใจออกผนวชเมื่อวันที่เพ็ญเดือน ๘ ปีเถาะ ก่อนพุทธศก ๕๑ ปี ณ ริมฝั่งแม่น้ำ
อโนมา^๕

วิธีดำเนินการวิจัย

๑. การวิจัยของพะพุทธองค์นั้น เป็นการศึกษาด้วยพระองค์เอง วัดผลหลังการทดลอง
(The One-Shot Case Study)^๖ ตัวแปรอิสระหรือสิ่งทดลองคือ พระองค์เอง ตัวแปรตามคือ
การสังเกตหรือวัดผลของการทดลอง จากการศึกษาด้วยพระองค์เอง

๒. การศึกษาหรือรวบรวมข้อมูล พระองค์ได้มุ่งตรงไปยังสำนักของอาหารดาบส กาลามโคตร
ผู้เป็นอาจารย์ใหญ่ เจ้าลัทธินี้มีชื่อเสียงในสมัยนั้น ซึ่งตั้งอยู่ชานเมืองราชคฤห์ พระองค์ได้สำเร็จ
สมบัติ ๘ คือ รูปฌาน อรูปฌาน ๓ ในเวลาอันรวดเร็ว จนหมดความรู้ของอาจารย์ ทรงดำริว่า
สมบัติ ๘ ไม่ใช่ทางตรัสรู้แน่นอน จากนั้น ได้ทรงเสด็จไปทรงศึกษาต่อที่สำนักของอุททกดาบส
รามบุตร ทรงสำเร็จ อรูปฌาน ๔ ทรงพบว่า ธรรมที่เราศึกษานี้ไม่ใช่ทางนำออกจากทุกข์ (ตรัสรู้
พระสัพพัญญุตญาณ)

๓. ศึกษาทดลองด้วยพระองค์เอง :พระองค์ได้เสด็จดำเนินไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม อยู่ ณ
ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ซึ่งเป็นสถานที่สงบเงียบ ทรงเริ่มบำเพ็ญเพียร (บำเพ็ญทุกรกิริยา) ด้วยการ
อดอาหาร กตพระทนต์ด้วยพระทนต์ กตพระตาลู ด้วยพระชีวหา กลั่นลมหายใจเข้าออก ทำอยู่
อย่างนั้น จนพระกายซูบผอม กระดูกปรากฏทั่วพระวรกาย ทรงพระดำริว่า การทรมานร่างกายคงไม่
สามารถที่จะออกจากทุกข์ได้

^๕ ดูประกอบใน พุ.อป.อ.(บาลี) ๑/-/๗๖-๗๘, พุ.ธ.อ.(บาลี) ๑/-/๘๘-๙๑. พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์
สระคำ), ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย. หน้า ๑๑๓.

^๖ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๗-๒๗๘/๓๐๐-๓๐๓; มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา, การเรียนรู้ทำการวิจัยด้วย
ตนเอง, (มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา: สถาบันวิจัยและพัฒนา, ม.ป.ป.), หน้า ๔๐๙.

ท้าวสักกเทวราช ได้ทราบพระดำริ จึงทรงดีดพิณ ๓ สายให้พระองค์สดับ สายที่หนึ่งหย่อนเกินไป ย่อมให้เสียงไม่น่าฟัง สายที่สอง ดึงเกินไปก็จะขาด สายที่สาม ไม่หย่อนมาก ไม่ดึงมาก ย่อมมีเสียงไพเราะจับใจ

ทรงพบว่า การบำเพ็ญทุกรกิริยาไม่ใช่ทางตรัสรู้^๗ จึงทรงตั้งสมมติฐานใหม่ว่า

“การบำเพ็ญเพียรทางจิตยี่ดมัชฌิมาปฏิบัติ เป็นข้อปฏิบัติ จะเป็นหนทางนำไปสู่การพ้นทุกข์ได้” ผลการศึกษา จากสมมติฐานดังกล่าว พระองค์ทรงเริ่มปฏิบัติตนดังนี้

๑. ทรงเริ่มบริโภคอาหาร เพื่อให้มีพระวรกายแข็งแรง

๒. ทรงบ้ายพระพักตร์ไปยังต้นพระศรีมหาโพธิ์ ซึ่งเป็นที่เงียบสงบ ประทับนั่งบนหญ้าคา ๘ กำ ที่ใต้ถุนปราสาทมถวาย ทรงอธิษฐานจิตอย่างออกอุบายว่า

“แม้ว่าเลือดจะเหือดแห้งไป เนื้อจะหมดไป เหลือแต่หนังเอ็นกระดูก ก็ตามที่ トラบใดที่ยังไม่บรรลूसัมมาสัมโพธิญาณ เราจะไม่ลุกจากนี้ตราบนั้น”^๘

๓. ตั้งสติดำรงเฉพาหน้า มีพระทัยตั้งสู่อสมาธิ แล้วทรงบรรลุ (ค้นพบ) พระสัมมาสัมโพธิญาณ ด้วยพระองค์เอง ตามลำดับดังนี้

ปฐมยาม ทรงบรรลุปุพเพนิวาसानุสสติญาณ คือ ญาณที่เป็นเหตุให้ระลึกชาติได้

มัชฌิมยาม ทรงบรรลุจุตูปปาตญาณ คือ ญาณเป็นเหตุให้เกิดการหยั่งรู้การเกิดและการตายของสัตว์ทั้งปวง

ปัจฉิมยาม ทรงบรรลุอัสภักขยญาณ ญาณหยั่งรู้ร้อยสี่จ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค อันเป็นการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณอย่างสมบูรณ์

การศึกษาเชิงพุทธ:

๑. ศักยภาพของมนุษย์ คือ จุดเริ่มต้นการศึกษาทางพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาที่จัดอยู่ในฝ่ายอเทวนิยม (Atheism) ไม่เชื่อในการมีอยู่ของพระเป็นเจ้า ไม่เชื่อในอำนาจพิเศษใดๆ โดยเชื่อว่า โลกและสรรพสิ่งเกิดขึ้นตามกฎของธรรมชาติ ตามเหตุปัจจัย เชื่อในกฎแห่งกรรม ให้ความสำคัญกับมนุษย์ว่า มนุษย์/ชีวิต แต่ละคน/แต่ละชีวิตมีศักยภาพ^๙ (capacity)

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๕/๔๐๔-๔๐๕.

^๘ อ.จ.ท. (ไทย) ๒๐/๕/๖๑.

^๙ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**, (กรุงเทพมหานคร: โครงการตำราวรรณไวทยากร, ๒๕๔๖), หน้า ๓๔๔.

(ขอบเขตความสามารถทั้งสิ้นที่มีอยู่ในแต่ละคน/แต่ละชีวิตซึ่งมีไม่เหมือนกัน ไม่เท่ากัน เช่น ไอคิว อีคิว ความจำ ความรู้สึก ศิลปะ ภาษา แรงจูงใจ อุปนิสัย เป็นต้น)^{๑๐} สิ่งต่างๆ นั้น ขึ้นอยู่กับการกระทำหรือกรรม (Action) ในอดีตชาติหรือในชาตินี้ที่บุคคลนั้นๆ ได้กระทำลงไปโน้ลัษณะซ้ำๆ บ่อยๆ สม่่าเสมอ อัตโนมัตติหรือเกือบอัตโนมัตติ ที่ฝังอยู่ในตัวตนของบุคคลนั้น พระพุทธองค์จึงได้แบ่งบุคคลตามศักยภาพต่างๆ ที่มีอยู่ในแต่ละบุคคลนั้น ออกเป็น ๔ พวก^{๑๑} โดยเปรียบกับดอกบัว คือ

๑. อุคฆฎิตัญญู ผู้ที่เข้าใจเร็วพลัน เพียงยกหัวข้อธรรมขึ้นแสดงก็ตรัสรู้ได้ เป็นบุคคลที่มี ไอคิว อีคิว เป็นต้น สูง เหมือนดอกบัว ที่พ้นน้ำแล้ว พอถูกแสงอาทิตย์ก็เบ่งบานทันที

๒. วิบจิตัญญู ผู้รู้และเข้าใจต่อเมื่ออธิบายขยายเนื้อความจึ้งรู้แจ้ง เหมือนดอกบัวที่โผล่เสมอผิวน้ำพร้อมที่จะบานในวันพรุ่งนี้

๓. เนยยะ ผู้ถูกแนะนำพร่ำสอนบ่อยๆ ค่อยเข้าใจได้ เหมือนดอกบัวที่อยู่ใต้น้ำพร้อมที่จะบานในวันต่อๆ ไป

๔. ปทปรมะ ผู้มีปัญญาน้อย จดจำได้เฉพาะตัวบท หัวข้อ เท่านั้น เป็นบุคคลที่มีศักยภาพในด้านต่างๆ น้อยที่สุด แนะนำพร่ำสอนให้อยู่ในโลกนี้ได้ หมั่นทำบุญกุศลเพื่อเป็นอุปนิสัยปัจจัยในชาติหน้าต่อๆ ไป

๒. ความสำคัญของศักยภาพ

พระพุทธศาสนาถือว่า ศักยภาพที่มีอยู่ในแต่ละบุคคลนั้น เป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาเชิงพุทธ/พระพุทธศาสนาที่ทำให้พระพุทธองค์ประกาศพระศาสนา สืบเนื่องว่า หลังจากสัปดาห์ที่เจ็ดผ่านไป พระองค์ไม่คิดที่จะประกาศศาสนาด้วยทรงพิจารณาเห็นว่า ธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้นั้น มีความละเอียด สุขุมคัมภีรภาพ ยากแก่การเข้าใจ จึงน้อมพระทัยไปเพื่อความชวนชวายน้อย มิได้น้อมพระทัยเพื่อเผยแผ่ธรรมที่พระองค์บรรลุแต่อย่างใด แต่เมื่อพิจารณาถึงศักยภาพของบุคคลที่มีความสำคัญแตกต่างกันออกไปเหมือนดอกบัวสี่เหล่าดังกล่าว จึงได้น้อมพระทัยเพื่อเผยแผ่พระธรรม ดังนั้น ศักยภาพของมนุษย์นี้ ทางพระพุทธศาสนาจึงถือว่าเป็นความสำคัญ บุคคลสามารถเลื่อนศักยภาพของตนจากขั้นสี่เป็นขั้นสาม จากขั้นสามเป็นขั้นสอง จากขั้นสองเป็นขั้นหนึ่งคือ เข้าถึง “โพธิ” ได้ หลักธรรมดังต่อไปนี้ เป็นหลักธรรมที่แสดงถึงความสำคัญของศักยภาพของมนุษย์

^{๑๐} เดโช สนวนานนท์, ปทานุกรมจิตวิทยา, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๐), หน้า ๓๙.

^{๑๑} ชุ.พุทธ.(ไทย) ๓๓/๑/๕๕๓, วิ.ม.(ไทย) ๔/๙/๑๔, ชุ.พุทธ.อ. (บาลี) -/๑๔-๑๕, ชุ.อป.อ. (บาลี) ๑/-/๑๐๓, ชุ.ชา.อ.(บาลี) ๑/-/๑๑๙, อภิ.ส.อ.(บาลี) -/๘๒.

- ๑) อตตาทิ อตตโน นาโถ โภ ทิ นาโถ ปโร สียา
 อตตาทิ สุกุเทน นาถิ ลภติ ทูลลภ^{๑๒}
 “ตนแลเป็นที่พึ่งของตน คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้
 มีตนที่ฝึกดีแล้วนั้นแหละ ได้ที่พึ่งที่หาได้ยาก”
- ๒) วิชชาจรณสมปนโน โส เสฏโฐ เทวมานุเส^{๑๓}
 “ผู้ที่ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้ประเสริฐสุดทั้งในหมู่มนุษย์และเทวดา”
- ๓) วรมสสรตรา ทนตา อาชานิยา จ สินธวา
 กุญชรา จ มหานาคา อตตทนโต ตโต วรี^{๑๔}
 “ม้าอัสดร สินธพ อาชาไนย กุญชร และช้างหลวง
 ฝึกแล้วล้วนดีเลิศ แต่คนที่ฝึกตนแล้ว (ประเสริฐกว่าทั้งหมด) นั้น”
- ๔) ทนโต เสฏโฐ มนุสเสสุ^{๑๕}
 “ในหมู่มนุษย์ ผู้ประเสริฐที่สุด คือคนที่ฝึกแล้ว”

จากพุทธพจน์ดังกล่าวข้างต้น พระพุทธองค์ทรงสอนให้พุทธบริษัทของพระองค์พึงตนเอง ด้วยการแสวงหาความรู้และประพฤติตนเหมาะสมตามสาขาอาชีพที่ตนประกอบนั้นๆ การพึ่งตนเองนั้น จะทำได้ด้วยการฝึก/พัฒนาตน

พระพุทธพจน์ดังกล่าว เป็นการให้กำลังใจแก่มนุษย์ว่า มนุษย์ที่ฝึกแล้วนั้น เลิศ ประเสริฐ จนกระทั่งแม้แต่เทวดาพรหมก็น้อมนมัสการ

อีกนัยหนึ่งการมองมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่ฝึก/พัฒนาได้และมีความสามารถในการฝึกตนเองได้จนถึงที่สุด แต่ต้องฝึก/พัฒนาจึงเป็นผู้เลิศ ประเสริฐอย่างนั้นได้ เป็นการกระตุ้นเตือนให้พุทธบริษัทเกิดจิตสำนึกและตระหนักในการที่จะต้องปฏิบัติตามกระบวนการฝึกหรือพัฒนาการดำเนินชีวิตที่เรียกว่า สิกขา หรือ การศึกษา

๓. การฝึก/พัฒนาคนแบบองค์รวม:การดำเนินชีวิต ๓ ด้าน คือ

๑) ด้านสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม คือ การดำเนินชีวิตด้วยการติดต่อสื่อสารกับโลกหรือสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือ การอยู่ร่วมกับเพื่อนร่วมโลกด้วยดี เกื้อกูลกัน ร่วมกันสร้างสรรค์สังคมและ

^{๑๒} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๑๖๐/๔๕.

^{๑๓} ส.นิ.(บาลี) ๑๖/๒๔๕/๒๖๙.

^{๑๔} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๓๒๒/๗๒.

^{๑๕} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๓๒๑/๗๒.

สิ่งแวดล้อมทางวัตถุ คือ การเสพบริโภคปัจจัย ๔ อย่างฉลาด เป็นประโยชน์แก่ตน สังคม และโลก ด้วยช่องทางการรับรู้คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และช่องทางทำกรรม ทางกาย วาจา และใจ

๒) ด้านจิตใจ การแสดงออกทุกครั้งจะต้องมีปัจจัยทางจิตใจเข้าไปเกี่ยวข้อง ได้แก่ เจตนา ความจงใจ ตั้งใจ สุข ทุกข์ อารมณ์ ความรู้สึก ชอบไม่ชอบ เป็นต้น

๓) ด้านปัญญา คือ ความรู้ ความเข้าใจ ความคิด ความเชื่อถือ ความไว้วางใจ การคบหาสมาคม การเรียนรู้ เป็นต้น เข้าไปเกี่ยวข้อง หรือมีบทบาทร่วมด้วย ต้องรู้จักใช้โยนิโสมนสิการ มองตามเหตุปัจจัย จึงจะเกิดปัญญาแก้ไขข้อขัดข้องต่างๆ ได้ ปัญญาจะเป็นตัวชี้ นำ บอกทาง ให้แสงสว่าง ปรับจิตใจและพฤติกรรม เมื่อเผชิญกับสิ่งแวดล้อมในสถานการณ์ต่างๆ ว่าจะทำอย่างไร

องค์ประกอบทั้ง ๓ อย่าง ดังกล่าว จะต้องฝึก/พัฒนาและทำงานไปด้วยกัน ประสานกัน เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน ไม่แยกออกจากกันเป็นแบบองค์รวม จึงจะทำให้การดำเนินชีวิตไปด้วยดี

๔. สิกขาหรือการศึกษาเชิงพุทธ

สิกขาหรือการศึกษา ก็คือ การเรียนรู้ประสบการณ์ใหม่ๆ และเจอสถานการณ์ใหม่ๆ ซึ่งจะต้องรู้จัก ต้องเข้าใจ ต้องคิด ต้องปฏิบัติหรือจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งหรือหาหนทางแก้ไขปัญหา ให้ผ่านรอดหรือลุล่วงไป สิกขาหรือการศึกษาทำให้ต้องเรียนรู้หรือพิจารณาแก้ปัญหาตลอดไป มนุษย์จึงต้องมีการฝึกฝนด้วยสิกขาหรือการศึกษา ถ้าเจอสถานการณ์ใหม่ๆ ไม่รู้ที่จะปฏิบัติอย่างไรให้ถูกต้อง ไม่มีการเรียนรู้ ไม่มีการฝึก ไม่มีการพัฒนา ไม่มีการแก้ปัญหา ก็จะเป็นชีวิตที่เลื่อนลอย เป็นชีวิตที่ไม่มีสิกขา/ไม่มีการศึกษา เป็นชีวิตที่อยู่เพียงแค่นั่งด้วยลมหายใจเข้าและออก

ศาสตราจารย์เจ้าลัทธินุภาพราศจากกาม มีลูกศิษย์หลายร้อย แสดงธรรมแก่สาวกมิให้ประมาณในชีวิตว่า ชีวิตของสัตว์เป็นของน้อย นิดหน่อย รวดเร็ว มีทุกข์มาก ควรเป็นอยู่ด้วยปัญญา ทำบุญกุศล ประพฤติพรหมจรรย์ เพราะสัตว์ที่เกิดมาแล้วย่อมสูญ และได้แสดงอุปมาชีวิตไว้ ๗ อย่าง คือ ชีวิตเหมือนหยดน้ำค้างบนปลายหญ้า(พอได้แสงแดดก็ปล้นเหือดแห้งไป) เหมือนต่อน้ำที่ตกจากชายคา (ปรากฏชั่วขณะหนึ่งก็อันตรธานหายไป) เหมือนรอยไม้ขีดลงในน้ำ (ปรากฏเพียงชั่ววินาทีก็อันตรธานหายไป) เหมือนสายน้ำที่ไหลลงจากภูเขา (ไม่มีวันไหลย้อนกลับ) เหมือนน้ำลายที่ถ่มออกไป (เมื่อผ่านวัยโตไปแล้วก็ผ่านเลยไป) เหมือนขึ้นเนื้อย่างไฟ (มนุษย์อยู่ท่ามกลางไฟรอบด้าน) เหมือนโคที่เขาจะนำไปฆ่า (มีความตายคอยประคบอยู่ตลอดเวลา)^{๑๖}

^{๑๖} อัง.สตุตทก.(ไทย) ๒๓/๖๔/๑๖๗-๑๗๐. ชัยวัฒน์ อัทพัฒนาและวิธาน สุชีวกุปต์, หลักการดำรงชีวิตในสังคม, (รามคำแหง: มนุษยศาสตร์, ๒๕๓๔). หน้า ๓๕๑.

สิกขาหรือการศึกษาที่เป็นไปเพื่อการดำเนินไปหรือทำให้ชีวิตหรือมีวิถีชีวิตดีขึ้น เรียกว่า มรรค หรือ ปฏิปทา ถ้าเป็นการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง เรียกว่า อริยมรรค (มรรคอันประเสริฐ) ถ้าเป็น ความประพฤติที่ถูกต้อง ก็เรียกว่า พรหมจริยะ (จริยะอันประเสริฐ) สิกขาหรือการศึกษาที่จะให้เกิด อริยมรรคหรือพรหมจริยะนั้นเรียกว่า ไตรสิกขา หรือ การศึกษา ๓ ด้าน ที่ฝึก/พัฒนาชีวิต ดังนี้^{๑๗}

๑. สิกขา/การศึกษา ข้อ ๑ คือ ศีล (อริศีลสิกขา) ได้แก่ ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทาง ความประพฤติ ด้านคุณธรรมและจริยธรรมอย่างสูง (Higher Morality)

๒. สิกขา/การศึกษา ข้อ ๒ คือ สมาธิ (อริจิตสิกขา) ข้อปฏิบัติสำหรับอบรมจิตให้เกิดคุณธรรม และจริยธรรมอย่างสูง (Higher Mentality)

๓. สิกขา/การศึกษา ข้อ ๓ คือ ปัญญา (อริปัญญาสิกขา) ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญา รู้แจ้งอย่างสูง (Higher Wisdom)

ไตรสิกขานี้ เรียกว่า อริยธรรม สมเด็จพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงหลังจากเสด็จออกจากเมือง ไทศาลีไปสู่ภัณฑคาม ทรงแสดงอริยธรรม ๔ ประการ คือ ศีล สมาธิ ปัญญาและวิมุตติ โดยทรงเน้นว่า ศีลเป็นพื้นฐานของสมาธิ สมาธิเป็นพื้นฐานของปัญญา ปัญญาเป็นพื้นฐานของวิมุตติคือ ความหลุดพ้น^{๑๘}

การวิจัยทางการศึกษาเชิงพุทธ คือ การบูรณาการ การฝึก/พัฒนาการดำเนินชีวิตทั้งระบบ กับไตรสิกขา

๑. สิกขา/การศึกษา (ศีล) คือ การฝึก/พัฒนาในด้านความสัมพันธ์ติดต่อกับปฏิบัติจัดการกับ สิ่งแวดล้อม ทั้งทางด้านสังคมและวัตถุด้วยอินทรีย์ต่างๆ ด้วยพฤติกรรมทางกาย-วาจา ที่เป็นประโยชน์ และเกื้อกูลแก่สังคมและโลก

๒. สิกขา/การศึกษา (สมาธิ) คือ การฝึกในด้านจิต เป็นการยกระดับจิต และพัฒนาคุณสมบัติ ต่างๆ ของจิตในด้านคุณธรรมและจริยธรรม เช่น ความมีเมตตา กรุณา มิตรไมตรี เห็นอกเห็นใจ เอื้อเพื่อ เผื่อแผ่ สุภาพอ่อนโยน เคารพให้เกียรติซึ่งกันและกัน ความซื่อสัตย์ การให้อภัย ความสามัคคี เป็นต้น ด้านความสามารถทางจิต เช่น ความเข้มแข็ง เพียรพยายาม กล้าหาญ มีวินัย อดทน รับผิดชอบ มีสติ สมาธิ รอบคอบ เป็นต้น ด้านความสุข เช่น ปิติยินดี จิตใจแจ่มใส ร่าเริง ไม่เครียด อีคิวสูง เป็นต้น

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โครงการตำราวรรณไวทยากร, ๒๕๔๖) หน้า ๓๕๑.

^{๑๘} พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาบุญโญ), **เส้นทางเสด็จก่อนถึงเมืองกุสินารา : แนะนำสังเวชนียสถาน ๔ ตำบล**, หน้า ๕๓.

๓. ศึกษา/การศึกษา (ปัญญา) การฝึกหรือพัฒนาในด้านการรู้ความจริง เริ่มตั้งแต่ความเชื่อที่มีเหตุผล การเห็นที่เข้าแนวทางของความเป็นจริง การรู้จักหาความรู้ รู้จักคิดพิจารณา วินิจฉัย ไตร่ตรอง ทดลอง ตรวจสอบ นำความรู้ที่ได้ขึ้นมาแก้ไขปัญหา รู้เท่าทันตามที่มันเป็นจริง และธรรมดาของโลก และชีวิต ปลอดภัยไว้ทุกข์ มีกายและมีอิสรภาพอย่างสมบูรณ์

บทสรุป

ตลอดระยะเวลา ๖ ปี แห่งการบรรพชาแสวงหาโมกขธรรม พระพุทธองค์ทรงดำเนินการวิจัย ด้วยการเข้าไปศึกษาในสำนักอาจารย์ที่มีชื่อเสียงและทำการทดลองค้นคว้าวิจัยด้วยพระองค์เอง จนสามารถบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ พุทธศาสนาให้ความสำคัญที่ศักยภาพของมนุษย์ โดยเน้นไปที่ศึกษา/การศึกษา คือ การบูรณาการ การฝึก/พัฒนาการดำเนินชีวิตทั้งระบบกับไตรสิกขา ศีล (ข้อมรรค คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ) บูรณาการกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม และสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ สมาธิ (ข้อมรรค คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ) บูรณาการกับจิตใจ แรงจูงใจ สุข-ทุกข์ ความอยากมี อยากได้ และ ปัญญา (ข้อมรรค คือ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ) บูรณาการกับความรู้ ความเข้าใจ ความคิดด้วยการใช้โยนิโสมนสิการ เข้าไปพิจารณาตามเหตุปัจจัย นั้นๆ จะทำให้นิสิตมองเห็นแนวทางในการวิจัยทางการศึกษาเชิงพุทธ ดียิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

- กรมการศาสนา. **แนะนำสังฆเวชนียสถาน ๔ ตำบล เพื่อเฉลิมฉลองพุทธชยันตี ๒๖๐๐ ปี แห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงวัฒนธรรม:กรมการศาสนา, ๒๕๕๕.
- คู่มือหลักสูตรพุทธศาสนาดุษฎีบัณฑิต. **สาขาวิชาพุทธบริหารการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- ชัยวัฒน์ อัทพัฒนา และ วิชาน สุชีวกุปต์. **หลักการดำรงชีวิตในสังคม**. กรุงเทพมหานคร: รามคำแหง, ๒๕๓๙.
- เดโช สนวนานนท์. **ปทานุกรมจิตวิทยา**. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๐.
- บัณฑิตวิทยาลัย. **ผลการวิจัยและวิทยานิพนธ์ดีเด่นของมจร**. กรุงเทพมหานคร: หอไตรการพิมพ์, ๒๕๕๓.
- พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต). **พุทธธรรม(ฉบับเดิม)**. กรุงเทพมหานคร: โครงการตำราฯ วรรณไวทยาการ, ๒๕๔๖.

พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต). **กาลานุกรม**. นครปฐม: วัดญาณเวศกวัน, ๒๕๕๒.

พระศรีคัมภีร์ญาณ(สมจินต์ สมมาปณโณ). **ลุมพินีวันสมัยพุทธกาล : แนะนำสังเขปสถาน ๔ ตำบล**.

กรุงเทพมหานคร: กระทรวงวัฒนธรรม : กรมการศาสนา, ๒๕๕๕.

_____ . **เส้นทางเสด็จก่อนถึงเมืองกุสินารา : แนะนำสังเขปสถาน ๔ ตำบล**. กระทรวงวัฒนธรรม: กรมการศาสนา, ๒๕๕๕.

พระอุตรคณาธิการ(ชวินทร์สระคำ). **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร:

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธราช. **การเรียนรู้การทำวิจัยด้วยตนเอง**. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธราช:

สถาบันวิจัยและพัฒนา, ม.ป.ป.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ-

มหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**, กรุงเทพฯ-

มหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์. **กรอบยุทธศาสตร์ด้านการวิจัย**. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัย

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา. **การวิจัยทางการบริหารการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: เจริญผล,

๒๕๔๗.

สมเด็จพระพุทธาจารย์ (เกี่ยว อุปเสโน). **เย็นหิมะในรอยพระธรรมและบาปเย็น**. กรุงเทพมหานคร:

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

Buddhist Research Institute. MCU, Thailand, 2012.

The International Association of Buddhist Universities. MCU, Thailand, 2012.

Phra Dharmakosajarn. **International Buddhist Studies**. MCU, Thailand, 2012.